

Mimar Sinan'ın Külliyyeleri

Prof.Dr. Aptullah KURAN

Mimar Sinan'ın ilk selâtin külliyyeleri olan Haseki ve Üsküdar Mihrimah Sultan dağınık yapı topluluklarıydı. Haseki Külliyesin'de ne İstanbul Fâtiş (1461-1470) ve Gebze Çoban Mustafa Paşa (1521-1524) Külliyelerinin merkezi planlaması, ne Amasya ve Edirne II. Bayezid Külliyelerinin (1484-1488) ortadaki camiin bir yanında imaret öteki yanında medrese ile üç-eksenli gruplamaya dayanan dik açılı yerleşim sistemi, ne de Afyon Gedik Ahmed Paşa (1472) ya da İnegöl İshak Paşa (1482) Külliyelerinde bulduğumuz uyumlu bir geometrik düzen görülür. Haseki Külliyesi'ni oluşturan beş yapıdan cami 1539 yılında, medrese ile mekteb bir yıl sonra, darüşşifa ve imaret 1550'li yılların başında olmak üzere üç aşamada gerçekleştirilmiş, bir bütün halinde tasarlanmayan külliyeinin konumunu --bu nedenle olsa gerektir-- mevcut sokak dokusu etkilemiştir.

Bir başka görüş ise Haseki Külliyesi'nin yerleşme düzeninde, Sinan'ın, Fâtiş Külliyesi'nin katı geometrisinden çok Bursa'daki selâtin külliyelerinin topoğrafya ile uyuşan organik planlamayı yeğlemiş olmasıdır. Gerçi 1550'li yıllarda tutumu değişecek, Şam ve İstanbul Süleymaniye, Karapınar ve Edirne Selimiye, Lüleburgaz ve Payas Sokullu Külliyelerinde uzunlamasına eksenin vurgulandığı simetrik ve dengeli tasarımlara yönelecektir; ama 1530'lu yılların sonlarında Haseki Külliyesi'nin, 1540'lu yıllarda Üsküdar Mihrimah Sultan ve Şehzade Mehmed Külliyelerinin asimetrik yerleşim sistemleri, son ikisinin camiinde bulduğumuz simetrik planlamaya karşılık, erken dönemine tarihlenen külliyelerinde Sinan'ın rahat bir tutum içinde olduğuna işaret eder.

Üsküdar İskele Meydanı'ndaki Mihrimah Sultan Külliyesi de simetrik ve dik açılı bir yerleşim düzenine göre kurulmamıştır. Şimdi, cami, medrese ve mektebi içine alan külliye de eskiden bir imaret de vardı. Evliya Çelebi'nin darüzziyâfe ve mihman hanlarından oluştuğunu söylediği¹ sonra ortadan kalkmış, öteki üç yapı ise iyi durumda günümüze ulaşmıştır. Yan yana duran cami ile medrese paralel eksenler üzerinde yer almazlar. Medrese camie göre kuzeye dönüktür. Camiinin güneyinde bulunan mekteb de² camiinin kible ekseninden kaçmıştır.

Haseki ve Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyelerinin yerleşme düzeninde bulduğumuz geometrik düzensizlikler her ne kadar Şehzade Mehmed Külliyesinde (1543-1548) görülmezse de burada da bir başka çeşit dengesizlikle karşılaşırız. Şöyle ki, II. Bayezid zamanının üç-eksen üzerine kurulu külliye planlamasının yerini Şehzade Mehmed'de iki eksenli bir gruplama alır. Eksenlerden biri medrese, kervansaray ve darüzziyâfe'yi ikincisi cami ile türbeyi kapsar. Camiinin bulunduğu taraf kitlesinin boyutlarıyla daha ağır bastığı için de ortaya asimetrik bir yerleşme düzeni çıkar.

Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi

1. Bkz. Seyahatnâme (İstanbul, 1312), s. 475-6.

2. Biri açık öteki kapalı, kubbenin iki birimden meydana gelen Üsküdar Mihrimah Sultan Mektebinin adı tezkerelerde geçmiyor. Ancak mekteblere Tezkiret ül-Bünyan ve Tezkiret ül-Ebniye'de yer verilmediği, Tuhfet ül-Mi'marin'de de yalnız altısının adı yer aldığı için bu husus önemli değildir ve mektebin Sinan tarafından tasarlanmadığını göstermez.

Süleymaniye

Sinan'ın yapıları birbiriyle dik açı yapan, dengeli ve tam simetrik bir yerleşme düzenine sahip ilk selâtin külliyesi, 1540'lı yılların sonlarında başlanılıp 1554'de tamamlanan Şam Süleymaniye Külliyesi'dir³. Bu külliye hac kafilerine hizmet edecek bir menzil külliyesi olarak düşünülmüş, dikdörtgen biçimli bir avlunun güneyine cami, kuzeyine darüzziyâfe, doğu ve batısına, ikişerden yedi sıra halinde on dört kubbeli birer kervansaray ile bir sıra üzerine altı kubbeli ve önü revaklı birer tabhane konulmuştur. Bu düzenlemede imaretin yeri dikkati çeker. Çünkü II. Bayezid zamanı formülünden farklı biçimde imaret camiin bir yanında değil, uzunlamasına eksen üzerinde kuzeyindedir. Ayrıca, avlunun merkezi boştur ve kible eksenini paylaşan cami ile darüzziyâfedeki birinin ötekine üstünlüğü öngörülmemiştir.

Yerleşme açısından olsun, yapıların mimârî kuruluşu bakımından olsun, Şam Süleymaniye Külliyesi iddialı tasarıma kaçmayan yalın bir planlamanın ürünüdür. Cami-imaret ilişkisi üzerine kurulu yerleşme düzeni iki-boyutlu bir planlama sistemine dayanır. Öte yandan, Sinan'ın aynı 1550'li yıllarda İstanbul'da yaptığı Süleymaniye Külliyesi'nde eğitimin ön plana geçtiği ve eğilimli bir arsanın büyük bir ustalıklarla kullanıldığı üç boyutlu bir planlama sistemiyle karşılaşırız.

1550-1558 yılları arasında inşa edilen İstanbul Süleymaniye Külliyesi, orta yerinde cami ile iki türbe, uzun kenarlarında medreseler bulunan büyük avlusuyla İstanbul Fâtih Külliyesi'ni akla getirir. Büyük avluyu üç yandan kuşatan yapılarıyla da Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'ni andırır. Fakat bu iki külliye farklı olarak, büyük avluyu saran yapılar değişik nivolara oturtulmak ve bunlarla avlu arasına yollar konulmak suretiyle bir yandan büyük avlunun içinde yer alan cami ve türbeler ile dışında kalan hayır yapıları arasındaki öncelik sırası belirlenmiş, bir yanda da topoğrafyanın iyi değerlendirildiği kademeli bir yerleşme düzeni elde edilmiştir.

Külliye'nin uzunlamasına orta eksenine cami avlu kapısı, cümle kapısı, ve mihrabının ardından Kanunî Türbesi'nin merkezinden geçerek darülkurra ile sona erer. Böylece Süleymaniye Camii ve Türbesini kesen kible eksenine kuzeyde taç kapı, güneyde darülkurra ile noktalanmış olur.

Büyük avlunun batısında, sokağın bir ucundan ötekine uzanan otuz altı gözlü Tiryak Çarşısının üstünde güneyden kuzeye doğru Sıbyan Mektebi, Birinci ve İkinci Medreseler, ve Darü'ttîb yer alır. 1558-9 (H. 966) yılında tamamlanan ikiz Medreseler⁴ ile mekteb zamanımıza özgün biçimlerini koruyarak gelmişler, fakat arka avlusuna bir Doğum Evi yapılan Darü'ttîb'in mimârî niteliği bozulmuştur.

Büyük avlunun doğusunda, avlu seviyesinden bir kat aşağıda yer alan Bakırcılar Arastası'nın da bazı dükkânları ortadan kalktığı için bütünlüğü zedelenmiştir. Arasta kuzeyden güneye uzanan yolun sonunda Süleymaniye Hamamı'na ulaşır; sonra batıya dönüp tek yanlı olarak Dökmeciler Caddesi'ni izler. Dökmeciler Caddesi'nin Batı yakasında bulunan dükkânların üstündeki Ebu's-Suud Efendi Darü'lhadîsi külliye'nin ana eksenine 45 derece döndürülerek dik açılı geometri yumuşatılmıştır. Bakırcılar Arastası'nın gerisinde, Haliç'e doğru kademe kademe alçalarak arsanın eğimine uydurulan üçüncü ve Dördüncü

3. Şam Süleymaniye Külliyesi Kanunî zamanına tarihlenen cami ve imaret ile II. Selim zamanında bu yapı grubuna eklenen medrese ve arasta olmak üzere iki aşamada şimdiki şeklini almıştır. Burada sözü edilen külliye'nin tamamı değil, cami-imaret ikilidir.

4. Cahid Baltacı, XV. XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri (İstanbul, 1976), s. 518.

Medreseler⁵ Birinci ve İkinci Medreselerden farklı bir mimârî düzene sahiptirler. Büyük avlunun kuzeyinde sıralanan darüşşifa, darüzziyâfe ve tabhane de asimetric bir yerleşme düzeni sergilemek suretiyle yeknesaklığı kırar.

Görüldüğü gibi, İstanbul Süleymaniye Külliyesi'nde Sinan, konaklama ve beslenme faaliyetlerini bir grup halinde tasarlamıştır. Bu husus, onun tasarladığı menzil külliyelerinde daha da belirgin bir biçimde ortaya çıkar. Örneğin Karapınar (Sultaniye) Sultan Selim Külliyesi'nde tabhane ve kervansarayı kible eksenini üzerinde caminin kuzeyine yerleştirmiş, Lüleburgaz Sokollu Külliyesi'nde, enlemesine uzanan arastanın güneyine cami ile medreseyi, kuzeyine imaret ve kervansarayı koymuştur. Onaltıncı yüzyılda Konya-Adana arasında bir menzil olan Karapınar'daki Sultan Selim Külliyesi bir konaklama tesisidir. Bir pazar kasabası olan Lüleburgaz'daki Sokollu Külliyesi ise konaklama bölümüne ek olarak ticaret ve eğitim faaliyetlerini de kapsayan çok-işlevli bir menzil külliyesidir. Bu model, Sinan'ın yedi adet öğretim yapısını bünyesinde toplayan bir yüksek öğretim sitesi şeklinde tasarladığı İstanbul Süleymaniye Külliyesi'nde, imaret-kervansaray ikilisi arka plana itilip eğitim işlevi öne çekilerek, daha da önemli bir boyut kazanır.

Sultan II. Selim'in şehzadelik döneminde başlanılan Karapınar Sultan Selim Külliyesi⁶ cami, tabhane, kervansaray, çeşme ve hamamdan oluşur. Tabhane ile kervansaray, güney ucunda cami, kuzey ucunda çeşme ile noktalanmış bir yolun üzerinde sağlı sollu iki kanat halinde tasarlanmış, hamam, bu topluluğun doğusunda, bağımsız bir yapı olarak yer almıştır.

Camiin önünde bulunan tabhane orta yolun iki yanındaki kubbeli oda ve eyvanlardan; tabhanenin kuzeyindeki kervansaray ise dikdörtgen planlı bir taşlık ile ona iki yanda saplanan kanatlardan meydana gelir. Orta bölümünün üst yapısı çökmüş ve zamanımıza bir harabe halinde ulaşmış olan kervansarayanın, aslında Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayını gibi tonozlu mu, yoksa Büyük Çekmece Sultan Süleyman Kervansarayını gibi sakıflı mı olduğunu, arsasında kazı yapılmadan söylemek güçtür. Şimdi bir bölümünün üstünde ana cadde, bir bölümünün üstünde otopark bulunan 1569-70 (H.977) tarihli Lüleburgaz Sokollu Kervansarayının biçimi ve üst yapısı konusunda da elde kesin bilgi yoktur⁷. Evliya Çelebi'nin, üç binden fazla hayvan aldığını, yüz elli ocaklı, hamamlı, mutfaklı olduğunu açıkladığı⁸ Lüleburgaz Sokollu Kervansarayından yalnız dış kapısıyla kapıya bitişik bir kaç oda kalmıştır.

Öte yandan, Lüleburgaz'daki külliye ile benzer bir yapı programına sahip olan ve bütün parçaları sağlam ve ayakta olarak günümüze ulaşan 1574-5 (H.982) tarihli Payas (şimdi Yakacık) Sokollu Külliyesi'nin bu konuda bazı ipuçları sağlayabileceğini düşünmek gerekir. Şöyle ki, Adana-Halep yolu üzerinde Akdeniz kıyısında yer alan eski bir kalenin yanbaşıda kurulu Payas Sokollu Külliyesi de. Lüleburgaz'daki gibi, bir arasta ile iki bölüme ayrılmış, arastanın bir yanına cami, medrese, mekteb ve hamam, öbür yanına kervansaray, mihi-

5. 1552-3 (H.960) tarihli Üçüncü ve Dördüncü Medreseler gerek basamaklı revakları, gerek fevkanî dersaneleri, gerekse her ikisinin altında bir sıra halinde yer alan Mülâzım odalarıyla Osmanlı Klasik çağının ilginç ve benzeri bulunmayan örnekleridir.

6. Caminin kapısı üzerindeki üç beyitlik Arapça kitabe Ebced hesabıyla 971 (1563-4) tarihini gösterir. Çeşme ise 1569-70 (H.977) tarihli. Külliyelerde çeşmenin en son yapıldığını göz önüne alarak Karapınar Sultan Selim Külliyesinin 1563-1570 yılları arasında yapıldığı sonucunu çıkarıyoruz.

7. Elde Lüleburgaz Külliyesine ait Ali Saim Ülgen'in çizdiği bir durum planı varsa da gerçek verilere dayandığı kesin olmayan bu planın sağlık derecesinin yerinde kazı yapılmadan söylenebileceği kanısında değiliz.

8. Bkz. C. III, s. 300-1.

manhane ve darüzziyâfe konulmuştur. Lüleburgaz'daki gibi Payas'ta da arastanın ortasında bir dua kubbesi vardır ve kervansarayına dua kubbesinin altında bulunan taç kapıdan girilir. Taç kapının ardındaki tonozlu geçit kervansarayın avlusuna açılır. Avlunun üç yanında revaklar, revakların gerisinde develikler vardır. Avlunun dördüncü yanını oluşturan konuk odaları ise üç bölüm halinde kendi küçük avlularına bakarlar. Kervansarayın güney duvarına bitişik, ve yine kendi iç avlusu çevresinde kurulu, darüzziyâfe ve dar bir geçitli kervansarayın büyük avlusuna bağlanır. Bu düzenleme Evliya Çelebi'nin Lüleburgaz Sokollu Külliyesi Kervansarayı tanımına ana çizgilerle uymakta, arkeolojik veriler yokluğunda bu külliyenin kuruluşuna ışık tutan bir model olmaktadır.

1570'li yıllara tarihlenen bir başka önemli menzil külliyesi de III. Murad'ın annesi Nurbânu Valide Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdığı Atik Valide adıyla tanınan yapı topluluğudur. Toptaşı'nda Boğaziçi'ne hakim bir yamaç üzerinde bulunan külliye cami, medrese, mekteb, hânkah, darülkurra, darülhadîs, darüşşifa, tabhane, kervansaray ve çifte hamamdan oluşur. Bu yapılar dört kademeli bir düzene göre araziye yerleştirilmişlerdir. En üstte cami; onun bir kat altında hânkah, medrese, mekteb, darülhadîs ve darülkurra; daha aşağıda darüzziyâfe, tabhane ve darüşşifa; en altta da kervansaray yer alırlar. Hamam, diğer külliyelerde de görüldüğü gibi, bu yapı topluluğunun dışındadır.

Atik Valide Külliyesi'nin en dikkat çeken yanı kervansaray, darüzziyâfe, tabhane, darüşşifanın, bağımsız yapılar olmak yerine, 86.60 metre boyunda, 76.40 metre eninde muazzam bir imaret kütleli içine yerleştirilmiş olmasıdır. İmaretin Toptaşı Caddesi'ne bakan cephesinin merkezindeki kapısı kubbeli bir taşlığa açılır. Taşlığın iki yanında kervansarayın sağ ve sol kanatları, ana kapının karşısında ise bir merdiven vardır. Bu merdivenden çıkılarak imaretin orta avlusuna geçilir.

Çepeçevre revaklı orta avlunun doğusunda, üst kademede bölümlerle bağlantıyı sağlayan merdivenli bir geçit, geçitin iki yanında tonozlu odalar bulunur. Avlunun güneyinde darüzziyâfe, kuzeyinde tabhane yer alır. Her iki yapı da T biçimli iç avlular çevresinde düzenlenen kubbeli odalardan meydana gelir. İmaretin kuzey duvarına bitişik darüşşifa da, darüzziyâfe ve tabhane gibi, kendi avlusu çevresinde düzenlemiş ve hasta oda ve koğuşlarından başka mutfak, hamam, mescid gibi özel hacimlere yer verilmiştir.

Sinan'ın en başarılı külliyelerinden biri olan Atik Valide Külliyesinin özgün mimârîsi, ne yazık ki korunamamıştır. III. Selim zamanında Nizâm-ı Cedîd Ocağı kurulduğu vakit süvari askerine kışla olarak verilen imaret, daha sonra Alemdar Mustafa Paşa'nın Sekbân-ı Cihâdiye, bir süre sonra da Asâkir-i Nizâmiye Süvarisine tahsis edilmiş, kervansaray, darüşşifa ve darülhadîs bölümlerinin üstüne 1834-5 (H.1250) de kat çıkılarak⁹ külliyenin gabarisi ve görünümü bozulmuştur.

Gene 1570'li yıllarda kademeli bir yerleşme düzenine göre kurulan Zâl Mahmud Paşa Külliyesi¹⁰ cami, çifte medrese ve türbeden oluşur. Cami ile önündeki şadırvan avlusunu saran medrese üst düzeyde, türbe ile önündeki avluyu iki yönde kuşatan ikinci medrese alt düzeyde yer alır. Enli bir merdivenle

Valide (Nurbanu) Sultan Camii İstanbul Toptaşı

Eyüp, Zâl Mahmud Paşa Camii

9. İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihî*, C. II (İstanbul, 1977), s. 386.

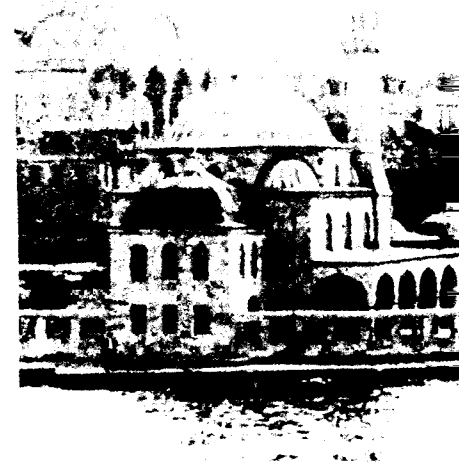
10. Yapım tarihi konusunda çeşitli görüşler bulunan külliye Zâl Mahmud Paşa II. Selim'in kızı Şah Sultan'la evlendikten ve 1574'de 5. Vezirliğe atandıktan sonra başlanarak cami ile türbenin 1580-1 (H.988) yılında tamamlandığını kabul etmek gerekir. Bu konudaki düşüncelerimiz daha önce yayınlanmıştır. Bkz. Aptullah Kuran, "Zâl Mahmud Paşa Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Beşeri Bilimler* (İstanbul, 1973) C. I, s. 65-81.

birbirine bağlanan avlulardan üsttekinin kapısı Zâl Paşa Caddesi'ne, alttakinin kapısı Defterdar Caddesi'ne açılır.

Zâl Mahmud Paşa Camiinin son cemaat yeri önüne U biçimli bir kütle meydana getiren üst medrese kubbeli bir dershane ile sekizi kubbe beşi ayna tonoz örtülü on üç odadan oluşur. Avlunun doğu ve kuzeyini saran cepheler revaklı, batıdaki kol revaksızdır. Aslında, Zâl Mahmud Paşa'da karşımıza çıkan bu düzenleme Beşiktaş Sinan Paşa, Topkapı Kara Ahmed Paşa, Kadirga Sokollu Külliyyelerinde bulduğumuz cami-medrese ikilisinin bir başka örneğidir. Yalnız, burada talebe odalarının biçimi ve dağılımında simetri gözetilmediği gibi dershane de camiinin kible kapısının karşısına konulmayıp eksenenden doğuya kaydırılmıştır.

Cami ile üst medresenin paylaştıkları şadırvan avlusundan yaklaşık 4 metre aşağıda bulunan alt avlunun güneyinde türbe, kuzey ve doğusunda iki kollu medrese yer alır. Alt medresenin kuzey kanadında kubbeli altı oda, bunların batısında, üçü üst medresenin altına rastlayan dört odalı bir bölüm, doğu kanadında ise iki oda, bir dershane ve iki hücre bulunur. Sekizgen gövdeli, haçvari planlı, iç içe çift kubbeli türbe ise, külliyyenin asimetrik düzenini noktlayan bir eleman olarak, alt avlunun güneyinde tek başına durur.

Her ikisi de 1580'li yılların başında tamamlanan Tophane Kılıç Ali Paşa ve Üsküdar Şemsi Ahmed Paşa Külliyyeleri Sinan'a bağlanan yapı toplulukları arasında yer alırlar. Cami, türbe ve hamamdan oluşan¹¹Kılıç Ali Paşa Külliyesi, durum planı bakımından bir özellik göstermez. Buna karşılık, cami, türbe ve medreseden meydana gelen minik Şemsi Ahmed Paşa külliyesi yerleşim düzeni açısından son derece önemlidir. Çünkü, İstanbul Boğaz'ına dik ve paralel olan L biçiminde iki-kollu medrese ile arsaya kible doğrultusundan oturan cami arasında bir dirsek yaparak denize doğru açılan yelplazemsi avluyla bu külliye Sinan'ın akıcı mekân uygulamasının olgun ve ilginç bir örneğini sergiler.

Üsküdar, Şemsi Paşa Külliyesi

Değerlendirme

Çok genel çizgilerle belirtmek gerekirse, Mimar Sinan'ın külliye planlaması üç aşamalı bir gelişme göstermiştir:

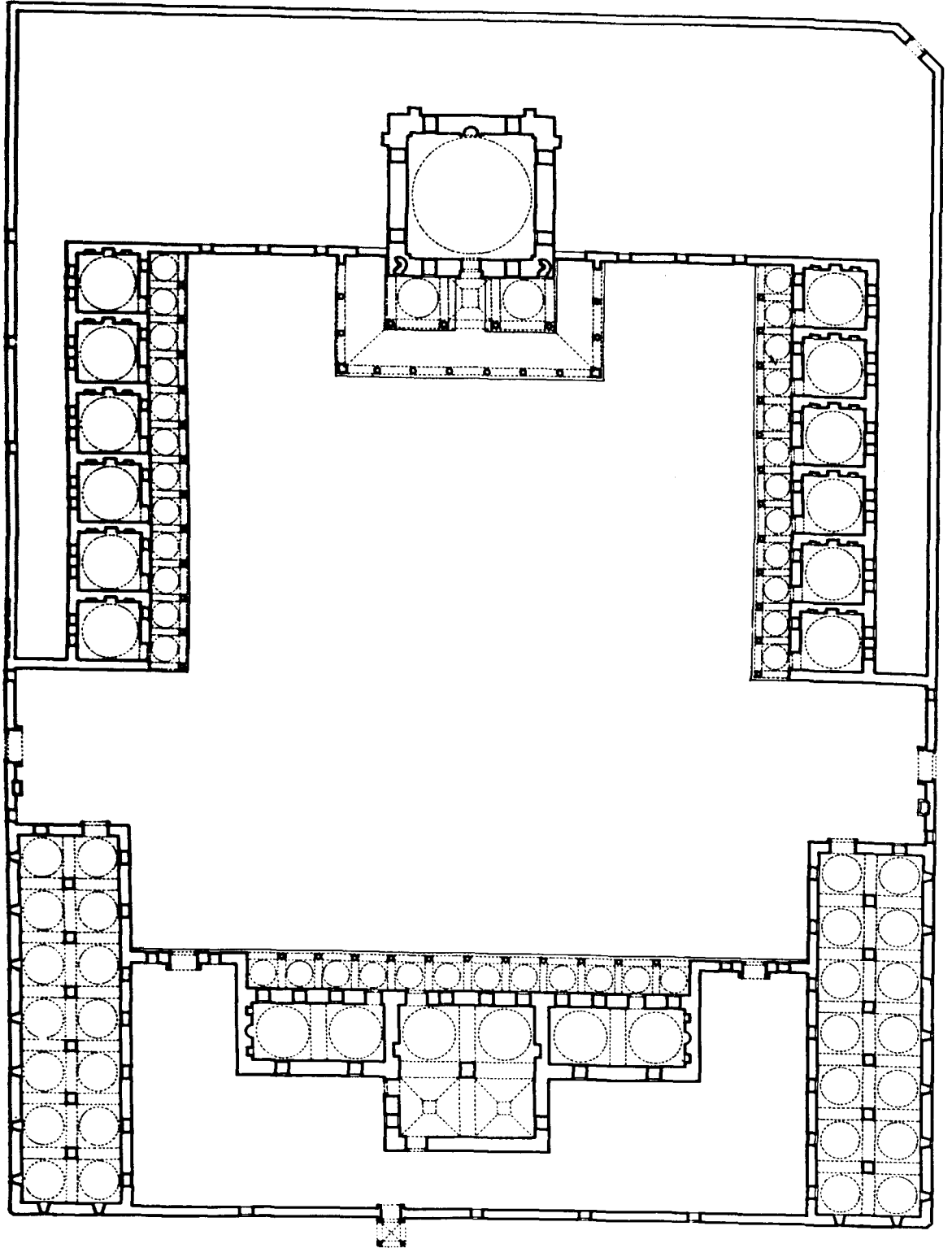
1530'lu ve 1540'lı yıllara tariheddiğimiz birinci aşamada, külliyyeyi oluşturan yapıların yerleşimi dağınık, aralarındaki geometrik bağlantı zayıftır.

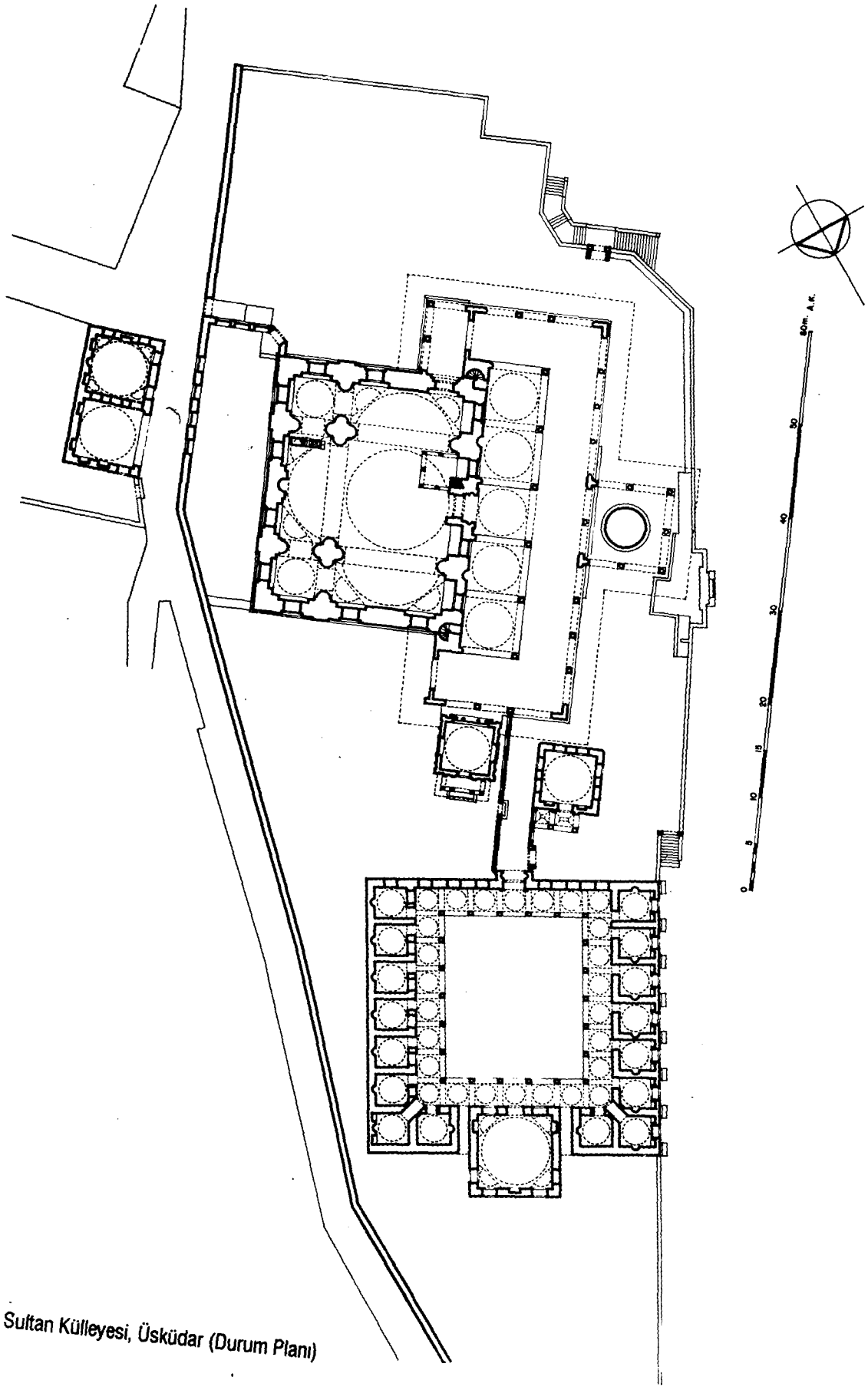
1550'li ve 1560'lı yılları kapsayan ikinci aşamada, yapılar arasında dik açılı bir ilişki, simetrik ve dengeli bir yerleşimin geliştiği görülür.

1570'li yıllarda yer alan üçüncü ve son aşamada ise bilinçli bir asimetriye dayalı hareketli bir planlamanın belirtileri ortaya çıkar.

Kısacası, mimaride olduğu gibi külliye planlamasında da, Mimar Sinan kendisinden önceki iki yüz yıllık Osmanlı tecrübesinin bir sentezini yapmayı başardıktan sonra, sistemleştirdiği kuralları yumuşatıp Osmanlı Klasik mimarlık anlayışının katı çemberini kırarak yeni anlatımlara yönelmiştir.

11. Sinan yapısı olmayan Kılıç Ali Paşa Medresesi, 17. yüzyıl başlarında bir başka mimar tarafından külliyyeye eklenmiştir.

Mihrimah Sultan Külliyesi, Üsküdar (Durum Planı)